

بررسی وضعیت شاغلان در بخش غیررسمی (مطالعهٔ موردي، شهرستان مشهد)

* دکتر محمد طاهر احمدی شادمهری

چکیده

برخی از فعالیت‌های اقتصادی خارج از مدار رسمی اقتصاد و نظارت‌های دولتی و قوانین و مقررات تنظیم کننده روابط اقتصادی شکل می‌گیرد که در اقتصاد غیر رسمی جای دارند. این فعالیت‌ها به دلیل بی نیازی به سرمایه و تخصص و مهارت بالا، هزینه‌های پایین تولید، آزادی ورود و خروج و نبود قوانین و مقررات مختلف، برای تودهٔ عظیم نیروی کار غیر ماهر و بی سعادت جامعه از جذابیت بالایی برخوردار است و تا حدود زیادی نقش تعديل کننده فشارهای وارد به بازار کار را بر عهده دارد. برخی از مهمترین این فعالیتها تحت عنوان بخش غیر رسمی مانند صنایع و مشاغل خانگی، دست فروشی و دوره‌گردی سهم بالایی از اشتغال و تولید را در اقتصاد غیر رسمی به خود اختصاص می‌دهند. بررسی وضعیت شاغلان در بخش غیر رسمی و ویژگیهای آنها، علل و عوامل موثر بر آن و بررسی راههای مقابله با این پدیده حاصل یک کار تحقیق میدانی به صورت نمونه‌گیری طبقه‌بندی تصادفی و تجزیه و تحلیل توصیفی داده‌ها در سطح شهر مشهد است که در این مقاله به اختصار آمده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که به دلایل متعدد از جمله تمرکز این جمعیت در سنین بالا و اندکی نیز در سنین پایین، بی سوادی یا کم سوادی گسترده و عدم مهارت و تخصص مناسب، امکان حذف این مشاغل و جذب آنها در فعالیتهای بخش رسمی اقتصاد که به نیروی انسانی با سواد و ماهر در سن مناسب نیازمند است، وجود ندارد. لذا ساماندهی این گونه مشاغل از ابعاد مختلف می‌تواند: اولاً، عوارض منفی آنها را محدود سازد و ثانیاً اثرات مثبت آن را گسترش دهد.

واژگان کلیدی: اقتصاد غیر رسمی - بخش نا منظم - بخش جنابی - بخش غیر رسمی - مشاغل غیر رسمی - سازماندهی مشاغل غیر رسمی

طبقه‌بندی JE: O17, O18, J81, J21

* استادیار گروه اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد

Email: mmm1326@yahoo.com

۱ - مقدمه

برخی از فعالیتهای اقتصادی خارج از مدار رسمی اقتصاد و کترلهای دولتی و قوانین و مقررات تنظیم کننده روابط اقتصادی شکل می‌گیرد که در اقتصاد غیر رسمی جای دارند. اقتصاد غیر رسمی از جمله موضوعاتی است که در دهه‌های اخیر به عنوان یکی از مسائل مهم توجه بسیاری از جامعه شناسان، اقتصاددانان، جغرافی دانان، برنامه‌ریزان، سیاستمداران و مدیران شهری را به خود جلب کرده است. نظریات مختلفی در مورد ماهیت، دلایل و زمینه‌های پیدایش و ویژگیهای این بخش مطرح شده است. این امر نشان دهنده واقعیت اجتناب ناپذیر اقتصاد غیر رسمی در عرصه اقتصادی و اجتماعی کنونی است. بخش قابل توجهی از اعضای جامعه در این فعالیتها که خارج از مدار رسمی اقتصاد و کترلهای دولتی و قوانین و مقررات تنظیم کننده روابط اقتصادی می‌باشد، فعالیت می‌کنند. این فعالیتها به دلیل بی نیازی به سرمایه و تخصص و مهارت بالا، هزینه‌های پایین تولید، آزادی ورود و خروج و نبود قوانین و مقررات مختلف، برای توده عظیم نیروی کار غیر ماهر و بی سعاد جامعه از جذب‌الای بخش محدود نیستند. برخی از مهمترین این فعالیتها تحت عنوان بخش غیر رسمی ماهیتاً برای جامعه فعالیتهای مفید و ضروری هستند، لکن بنا به دلایلی در درآمدهای ملی کشور محاسبه نمی‌شوند. فعالیتهای این بخش از جمله صنایع و مشاغل خانگی، دست فروشی و دوره گردی سهم بالایی از فعالیتهای اقتصادی در جوامع شهری کشورهای مختلف را تشکیل می‌دهند که در اقتصاد غیر رسمی طبقه بنده می‌شوند.

با توجه به حجم اشتغال و تولید نسبتاً بالای این بخش و علاوه بر آن با توجه به غالب بودن فعالیتهای کشاورزی در شهرهای خراسان و ناتوانی آن در شرایط موجود جهت جذب نیروی فعال وارد شده به بازار کار، مازاد نیروی کار این بخش که عمدهاً سود و یا کم سود با تخصص و مهارت بسیار اندک می‌باشد و حتی شاغلان این بخش، به دلیل کمبود تولید و درآمد و نبود امکانات زیستی مناسب در روستاهای شهرهای کوچک وجود جاذبه‌های زیاد در شهرهای بزرگ استان از جمله مشهد، به این مناطق هجوم می‌آورند. از طرف دیگر به دلیل رکود سرمایه گذاری و تولید در بخش صنعت و عدم مهارت و تخصص لازم این نیروها، این بخش نیز قادر به جذب این نیروها نبوده و به ناگزیر این خیل عظیم جمعیت جویای کار به طرف مشاغل غیر رسمی روی می‌آورند و روز به روز بر تعداد دلالان، سوداگران، خردمندان، فروشندهان، قاچاقچیان کالا، فروشندهان دوره گرد و تولیدکنندهان خانگی افزوده می‌شود.

نکته مهم در ارتباط با فعالیتهای این بخش این است که این مشاغل تحت نظارت و کنترل دولت نیست

و خارج از چارچوب قوانین و مقررات اقتصادی جامعه شکل گرفته اند و می توانند در امور سیاست گذاری و برنامه ریزیهای اقتصادی دولت اختلال ایجاد کنند. لذا ضرورت ایجاد می کند این گونه مشاغل از ابعاد و زوایای مختلف مورد بررسی قرار گیرد آثار وعوارض مثبت و منفی آنها بر جامعه تجزیه و تحلیل شده راهکارهای مناسب جهت تعامل یا تقابل با این پدیده اجتناب ناپذیر اتخاذ شود.

علی رغم گستردگی و نقش این بخش در اشتغال و GDP کشور^۱ تاکنون تحقیقات محدودی در این زمینه صورت گرفته است. تحقیق حاضر برآن است که ضمن بررسی اجمالی عوامل موثر بر حجم این فعالیتها در اقتصاد، وضعیت شاغلان در این بخش در شهرستان مشهد را از طریق یک تحقیق میدانی مبتنی بر تهیه و تنظیم پرسش نامه و تکمیل آنها از طریق نمونه گیری تصادفی طبقه بندی شده ساده مورد بررسی قرار داده و به ارائه پیشنهادهایی به منظور بهبود بهره وری و سازمان دهی فعالان این بخش پردازد.

تحقیق حاضر از چهار بخش (با بخش حاضر که مقدمه است تشکیل شده است. در بخش دوم ادبیات موضوع مورد بررسی قرار گرفته است. تقسیم بندی اقتصاد غیررسمی، عوامل موثر بر ایجاد و گسترش آن، بررسی جنبه های مثبت و منفی این فعالیتها، مروری کوتاه بر پیشینه تحقیق و متدولوزی تحقیق در این بخش مورد بررسی قرار گرفته است. سومین بخش به تجزیه و تحلیل آمار و اطلاعات استخراج شده از پرسش نامه ها می پردازد. سرانجام نتایج و پیشنهادها در آخرین بخش به صورت خلاصه ارائه شده است.

۲- ادبیات موضوع

۱-۱-۱- مروری بر مفاهیم نظری اقتصاد غیررسمی

۱-۱-۲- تعریف و تقسیم بندی

اقتصاد غیررسمی در مفهومی وسیع به فعالیتهايی اطلاق می گردد که در حسابهای ملی ثبت و ضبط نمی شوند و به نوعی با قوانین اقتصادی مرتبط با درآمد، اشتغال، بهداشت و سایر موضوعات منطبق نیستند^۲. بر اساس تعریفی دیگر، اقتصاد غیررسمی عبارت است از مجموعه فعالیتهاي اقتصادي - چه در بخش تولیدی و چه در بخش خدمات- شهر وندانی که کوشش دارد خارج از مدار و چارچوب تعیین شده اقتصاد رسمی به وسیله کسب درآمد بیشتر نیازهای خود را تامین نمایند^۳. در یک تقسیم بندی کلی

۱- منوچهر نوربخش و کامران سپهری، ۱۳۷۶؛ طیب، ۱۳۷۸؛ خورشیدی، ۱۳۷۶؛ اعظم بیگی، ۱۳۷۶
2. John Cross, 1995 - Willias, 1998.

۳. منوچهر نوربخش و کامران سپهری، ۱۳۷۶

این بخش از اقتصاد به چهار بخش زیر تقسیم بندی می شود^۱.

۱-۱-۱-۲ - بخش خانوار

در این بخش کالاها و خدماتی تولید می شود که جنبه خود مصرفی دارد و یا درون خانوارها به طور پایپایی (تهاتری) مبادله می گردد و لذاکمتر به بازار عرضه می گردد. از سوی دیگر کالاهای تولیدی توسط این بخش به علت خود مصرفی بودن و مبادله پایپایی با خانواده ها فاقد قیمت و مقدار بوده و لذا ارزشیابی آنها دشوار است و در نتیجه در حسابهای ملی منظور نمی شود. بهترین مثال برای فعالیت در این بخش، خدمات خانه داری خانمهای خانه دار است که با بت آن بهایی پرداخت نمی شود و در نتیجه تمام یا قسمت عمده آن در حسابهای ملی منظور نمی گردد و باعث تورش به سمت پایین درآمد ملی جوامع می گردد.

۱-۱-۲-۲ - بخش غیررسمی

تولید کنندگان جزء، کسبه، کارکنان خدمات تجاری، حمل و نقل و دیگر خدمات غیررسمی در این بخش قرار می گیرند. تولیدات و خدمت بخش غیررسمی برخلاف تولیدات بخش خانگی یا به صورت کالا و خدمات واسطه به سایر تولید کنندگان ارائه می گردد، یا به صورت کالا و خدمات نهایی به مصرف می رسد^۲. هر چند که در این بخش با آمار مبتنی بر قیمت مواجه هستیم ولی به علت دشواری و پرهزینه بودن جمع آوری اطلاعات آماری، ارقام معاملاتی این بخش در حسابهای ملی منظور نمی شود.

۱-۱-۳-۲ - بخش نامنظم

در این بخش مبادلات بازاری برای کالا و خدمات وجود دارد، به طوری که از لحاظ تولید نیز ماهیت قانونی آن محرز است. ولی از لحاظ توزیع فعالیتهای تولیدی و خدماتی صورت گرفته در این بخش از ماهیت غیر قانونی از قبیل: فرار از مالیات، فرار از مقررات کار و ایمنی کارگاه، عدم رعایت اصول بهداشتی و همچنین تقلب در بیمه های اجتماعی و امثال آن برخوردار است. این بخش از گستردگی قابل ملاحظه ای برخوردار است و لحاظ نشدن آن در حسابهای ملی باعث گمراهمی سیاست گذاران و برنامه ریزان اقتصادی خواهد شد.

۱-۱-۴-۲ - بخش غیر قانونی (جنایی)

فعالیتهایی که در بخش غیر قانونی انجام می شود مبادلات بازاری دارند ولی تولید و توزیع کالا و خدمات در این بخش با ماهیت غیر قانونی مواجه است. برای بخش جنایی فعالیتهایی از قبیل: دزدی،

۱ . David Simon, 1992 - منوچهر نوربخش و کامران سپهری ، ۱۳۷۶

۲ . اعظم ییگی ، Ray Bromley, 1987b - John Cross, 1997a- APO Reports, 1995a ۱۳۷۶

ارتشا، اخاذی، کلاهبرداری، غصب، قاچاق، تولید و خرید و فروش مواد مخدر، فحشا (در برخی از کشورها) ترور، جنایت و . . . رامی توان نام برد.

۲-۱-۲- علل ایجاد بخش غیررسمی

در شرایط کنونی و حتی در آینده ای نسبتاً طولانی وجود بخش غیررسمی حتی در ابعاد مذموم آن مانند دست فروشی خیابانی، قاچاق کالا به داخل و خارج مرزها و . . . گریز ناپذیر بوده و حتی رو به گسترش است^۱. قطعاً جهت کنترل و به حد اقل رساندن و عین حال افزایش جنبه های مفید آن باید عوامل موثر بر ایجاد و گسترش این گونه فعالیتها را شناسایی کرد، از طرف دیگر شناخت علل و ریشه های بخش غیررسمی می تواند دولت را در امر سیاست گذاری یاری نماید.

به طور کلی می توان عوامل موثر بر ایجاد بخش غیررسمی را در اقتصاد ایران به دو بخش کلی تفکیک کرد^۲:

۱-۲-۱-۲- عواملی که ریشه در دخالت بی حد و حصر دولت در اقتصاد دارند که می توان آنها را در سه قالب زیر جای داد:

الف: تعدد و گوناگونی قوانین و مقررات موثر بر فعالیتهای اقتصادی

شاید در هیچ دوره ای از تاریخ ایران تعداد قوانین، آیین نامه ها، تصویب نامه ها و دستورالعملهایی که بر روند تصمیم گیری اقتصادی شهر و ندان تاثیر مستقیم و یا غیر مستقیم داشته و دارند به اندازه 'دوره' ۲۵ ساله گذشته نبوده است^۳. قوانین و مقررات متعدد مربوط به تعیین حدود فعالیت های بخش خصوصی، قوانین مالیاتی، قوانین کار و امور اجتماعی، قوانین مربوط به قیمت گذاری، تخصیص ارز و اعتبارات تجارت خارجی، توزیع دولتی خوار و بار و کالاهای مصرفی و چند گانگی نرخهای کالا و . . . از جمله قوانینی بوده که در ارتباط مستقیم با فعالیت اقتصادی جامعه قرار دارند و به طور محسوسی آزادی عمل عاملان اقتصادی را محدود کرده و حضور آنها را در بخش رسمی اقتصاد مشکل و پرخطر می سازد و یا این که زمینه پیدایش فعالیت های جدیدی مانند سوداگری ارز، کالا برگ و بازار سیاه کالاهای مختلف را ایجاد می کند.

ب: تعدد و میزان قدرت ارگان های دخالت کننده در اقتصاد

در پی تغییر و تحولات ساختاری ناشی از انقلاب؛ تعداد زیادی از موسسات و ارگان های جدید و

۱. طیب، ۱۳۷۸؛ خورشیدی، ۱۳۷۶؛ اعظم بیگی، ۱۳۷۶

۲. خورشیدی، ۱۳۷۶

عمدتاً بر پایه اهداف اقتصادی اجتماعی و فرهنگی نظام جدید سیاسی به وجود آمدند که هر کدام از آنها ضمن حل مقطعي بعضی از مشکلات، در بلند مدت باعث ایجاد ناکارآیهای عدیده‌ای در نظام اقتصادی کشور و رشد بخش غیررسمی شدند. اصولاً تجربیات و پژوهش‌های اقتصاددانان این مساله را ثابت می‌کند که هر چه دخالت دولت در اقتصاد بیشتر شود و هر چه تعداد قوانین و مقررات و ارگانهای ناظر که تصمیم‌گیری اقتصادی عاملان را محدود می‌کند بیشتر باشند، از طرفی اعتبار سیاست‌های دولت نزد عاملان اقتصادی مخدوش شده و آنها را به پرهیز از رعایت قوانین و مقررات و عدم پای بندی به توصیه‌های اقتصادی دولت می‌کشند و از طرف دیگر باعث ترغیب و تحریک عاملان اقتصادی و شهروندان به روی آوردن به بازارهای سیاه و معاملات غیر قانونی می‌شود.^۱

پ: راهبردهای اقتصادی نامناسب

این عامل که اساساً به کشورهای صادرکننده نفت منحصر می‌شود گرایش دولت به حمایت از تولید انبوه محصولات صنعتی و کشاورزی است که عموماً متکی بر فناوری‌های سرمایه‌بر و منابع ارزی حاصل از صدور نفت بوده است و رشد ناچیز فرستهای شغلی در بخش صنعت برای جذب نیروی کار آزاد شده از بخش کشاورزی را در پی داشته است. به عبارت دیگر می‌توان گفت با وجود افزایش شدید نرخ بیکاری در شهرها به دلایلی از جمله رشد جمعیت، مهاجرت و آزادسازی نیروی شاغل غیر ماهر در کشاورزی؛ در ایران برنامه‌های اقتصادی دولت بر مبنای گسترش فعالیتهای صنعتی، خدماتی و کشاورزی سرمایه‌بر با فناوری بالا و نیاز به نیروی انسانی متخصص بوده است که این خود نقش بسیار مهمی را در ایجاد دو گسترش فعالیتهای بخش غیررسمی بر عهده داشته است.^۲

۲-۱-۲-۲- عوامل ناشی از تغییرات جمعیتی و توسعه اقتصادی

ساخر عوامل آنایی هستند که ریشه در تغییرات جمعیتی و توسعه اقتصادی دارند و می‌توان آنها را به صورت زیر تقسیم یندی نمود.

الف: رشد بالای جمعیت

مطالعه تطبیقی میزان رشد جمعیت که یکی از عوامل اصلی گسترش بخش غیررسمی در کشورهای در حال توسعه است، نشان می‌دهد که در چند دهه اخیر، به ویژه در دهه ۱۹۸۰، این عامل در ایران به شدت بیشتری در جهت توسعه این بخش عمل کرده است. بررسی روند رشد جمعیت نشان می‌دهد که

1. John Cross, www.openair.org/cross - Colin. C. Williams, 1998

2. John Cross, 1997 b

در دوره‌ی زمانی ۱۳۶۵-۵۵ نرخ رشد جمعیت به شدت افزایش یافته و از ۷/۲ به ۹/۳ رسیده و به تبع آن جمعیت فعال نیز از رشد ۵/۳ درصدی برخوردار می‌شود (از ۹۷۹۶ هزار نفر در سال ۵۵ به ۱۲۲۸۲ هزار نفر در سال ۶۵ رسید) که این خود نرخ بیکاری را افزایش می‌دهد.^۱

ب : رشد شهرنشینی

ایران از نظر رشد جمعیت شهرنشین که طبق مطالعات نظری^۲ این یک عاملی مهم در گسترش بخش غیررسمی است، همچون رشد جمعیت از بیشتر کشورهای در حال توسعه جلوزده است. برای مثال در سال ۱۹۸۹ از حدود ۱۰۰ کشور در حال توسعه تنها حدود ۲۰ کشور جمعیت شهرنشینی بیش از رقم ۵۶ درصد جمعیت شهرنشین در ایران داشتند. افزایش شدید جمعیت و جوانتر شدن آن، نیروی کار جوان و حتی میان سالان رها شده از بخش کشاورزی را برای پیدا کردن شغل و به دست آوردن درآمد به سود شهرها گسیل کرده است و روز به روز بر وسعت و تعداد شهرها افزوده شده و اقتصاد ایران نیز در شهرها قدرت جذب این سیل عظیم جمعیت را نداشته است؛ در نتیجه این جمعیت به سوی بخش خدمات و فعالیتهای غیررسمی و بعضًا کاذب روی آوردند.

پ : توسعه بخش کشاورزی

این عامل که در توسعه اقتصادی امری اجتناب ناپذیر تلقی می‌شود حاصل مکانیزه شدن بخش کشاورزی است که این امر به مازاد عرضه نیروی کار در این بخش منجر شده است. رشد و توسعه اقتصادی هر چند اندک در ایران به خصوص در چهار دهه^۳ اخیر قرن بیستم شرایط تولید را در بخش کشاورزی بهتر کرده و با مکانیزه کردن و پیشرفت فن آوری در این بخش نه تنها بخش کشاورزی جذب کننده جمعیت فعال نیروی کار نبود بلکه بخشی از نیروی کار ماهر خود را آزاد کرده است. از طرف دیگر به دلیل عدم تناسب برنامه‌های اقتصادی دولت به خصوص در بخش صنعت با شرایط اقتصادی جامعه، صنعت نیز قدرت خلق فرصت‌های شغلی جدید را در حدی که بتواند عرضه کار را جذب کند نداشته و در نتیجه مازاد عرضه نیروی کار راهی به جز رجوع به فعالیتهای غیررسمی جهت تامین معاش خود ندیده است. به عبارتی می‌توان گفت در فرآیند توسعه‌ی اقتصادی کشور، چون بخش صنعت نمی‌تواند کل نیروی کار روز افزون را جذب کند کاهش اندازه اشتغال بخش کشاورزی در واقع به معنای گسترش فعالیتهای اقتصادی غیررسمی خواهد بود.

۱. مجله بورس، شماره ۱۴، ۱۳۷۷.

۲. خورشیدی، ۱۳۷۶ - John Cross, 1997b

۳. سیهری، ۱۳۷۲

ت: مهاجرت نیروی کار از روستا به شهر و رشد شهر نشینی کاملاً واضح است که مهاجرت به خودی خودنمی تواند دلیل برای وجود فعالیتهای غیررسمی و غیرقانونی در یک جامعه باشد. مهاجرت در یک جامعه صنعتی می تواند ناشی از نیاز واحد های تولیدی به نیروی کاری باشد که در بخش کشاورزی به صورت مازاد وجود دارد و این مازاد ناشی از رشد و توسعه^۱ این بخش بوده است^۱. اما در مورد ایران وضعیت به گونه ای دیگر است. نابرابریهای شدید شهر و روستا عامل اصلی در مهاجرت نیروی کار بوده است. نیروی کاری که به دلیل وجود ضعفهای اساسی و ساختاری در بخش کشاورزی، نه به دلیل رشد و توسعه این بخش، کار و حرفه خود را ترک کرده به سمت شهرهای هجوم آورده اند که ساختار صنعتی آن جامعه شهری توانایی لازم را در جذب نیروی کار را شده از روستا ندارد؛ بدین ترتیب نه عرضه و نه تقاضای نیروی کار هیچ کدام ماهیت واقعی اقتصادی سالم نداشته و خیل مهاجران عمدهاً روستائی فاقد تخصص و مهارت جذب بخش غیررسمی اقتصاد می شوند^۲. در این بین بخشهای واسطه گری، دلالی و دست فروشی بیشترین سهم را در جذب این مهاجران فاقد مهارت بر عهده دارند. بخشی از این مهاجران پس از گذشت سالهای متعددی جذب اقتصاد شهر شده خود را در متن فرهنگی - اجتماعی و اقتصادی شهر جای داده آداب و رسوم آنها رنگ و لعاب زندگی شهری به خود می گیرد. اما بخش عمده ای از آنها با همان آداب و رسوم سنتی خود و فقدان قابلیتهای لازم فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قدرت تطبیق با شرایط جامعه شهری را نداشته، سالیان دراز در حاشیه شهر باقی می مانند و دوگانگیهای مختلف را گسترش می دهند. بدین ترتیب نداشتن تخصص و مهارت، بی سوادی یا کم سوادی، عدم تمايل و قدرت بخش صنعت در جذب این افراد از دلایل عمده ورورد مهاجران به فعالیتهای غیررسمی محسوب می شود.

۳ - ۲ - پیشینه تحقیق

در چند سال اخیر علاقه و توجه زیادی به کشف علل و آثار و اندازه گیری بخش غیررسمی اقتصاد به وجود آمده است. تحقیق پر هیاهوی (هارت، ۱۹۷۳) در زمینه اشتغال شهری در غنا و تقسیم بندی اقتصاد در قالب دو بخش غیررسمی یا سنتی و رسمی یا مدرن و تاکید بر اهمیت خود اشتغالی و ایجاد موسسات کوچک اقتصادی از طریق بخش غیررسمی، توجه زیادی را به خود جلب کرد. ویکر (Weeks)

1. John Cross, www.openair.org/cross - APO Reports, 1995

2. اعظم ییگی، ۱۳۷۶؛ خورشیدی، ۱۳۷۶.

توجه خود را به موسسه معطوف داشته و نوع و چگونگی ارتباط بین موسسه و دولت را به عنوان عامل اصلی تشخیص بخش رسمی از غیررسمی قلمداد می کند. (یپ، ۱۹۷۶) جهت بررسی آثار عوامل جاذبه و دافعه و مهاجرت از روستا به شهر یک مدل اقتصادی سنجی را معرفی می کند. بر اساس نتایج پپ (Yap) میزان تحصیلات و درآمد در بخش رسمی بیش از بخش غیررسمی است. همچنین او دریافت که بیشتر شاغلان را مهاجران تشکیل می دهند و بخش عظیمی از صنایع بخش غیررسمی در خانه و کنار خانه قرار دارد. جان کروس (John Cross, ۱۹۹۵) موضوع فروشنده‌گان خیابانی را در شهر مکزیکو سیتی در مکزیک مورد بررسی قرار داده به این نتیجه میرسد که با توجه به ویژگیهای شاغلان در این بخش امکان حذف فیزیکی این مشاغل وجود ندارد. لذا این مشاغل باید به شکل منظمی سازمان دهی شوند.

در ایران نیز تحقیقاتی چند صورت گرفته است. به عنوان مثال عرب مازاریزدی (۱۳۸۰) در پژوهش خود علل اصلی تغییرات پدیده بخش غیررسمی را ناشی از تغییر درآمد سرانه و شاخص باز بودن اقتصاد می داند. علی اعظم ییگی (۱۳۷۶) در مقاله ای با عنوان «جایگاه بخش غیررسمی در ایران» به بررسی علل و عوامل موثر در ایجاد و گسترش این بخش در اقتصاد ایران می پردازد. بر طبق نتایج این تحقیق مهاجرت از روستا به شهر، رشد شهرنشینی و دخالت بی حد و حصر دولت در اقتصاد از جمله مهمترین این عوامل می باشد. علاوه بر اینها داود محمدی (۱۳۷۶)، خجسته عارف نیا (۱۳۷۴) و بهرام امیر احمدی (۱۳۷۲) از ابعاد و زوایای مختلف فعالیتهاي بخش غیررسمی اقتصاد را مورد بررسی قرار می دهند. مزیت تحقیق حاضر بر دیگر پژوهشها در این است که با یک تحقیق میدانی در مطالعه ای موردي اقدام به شناسایی ویژگیهای فعالان این بخش نموده راههای سازمان دهی این بخش را مورد بررسی قرار می دهد.

۴-۲ - روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله توصیفی مبتنی بر تجزیه و تحلیل جدولی (Tabular Analysis) آمارها و اطلاعات جمع آوری شده از منابع ثانوی واز طریق تنظیم پرسش نامه هاست. آمارهای ثانویه از سازمان مدیریت و برنامه ریزی، مرکز آمار ایران، شهرداری مشهد و اداره کل امور اقتصادی خراسان جمع آوری گردیده اند. جامعه آماری تحقیق، فعالان در مشاغل مختلف خانگی در حاشیه شهر مشهد، دلان و خرده فروشان دوره گرد و اصطلاحاً بساطیهای پراکنده در سطح شهر بوده اند. از آن جا که آمار مربوط به این فعالیتها در سطح شهر مشهد به صورت مکتوب و رسمی در دسترس نیست، تعیین حجم نمونه از

طریق فرمولهای رایج غیر ممکن است. اما با توجه به نتایج تحقیقات راسکو^۱ (Rascoe ۱۹۷۵) حجم نمونه های بیشتر از ۳۰ و کمتر از ۵۰۰ برای اکثر پژوهشها مناسب می باشد. بر این مبنای کرجسی و مورگان^۲ (Kerjcie and Morgan) مدل تصمیم گیری خوبی را برای تعیین حجم نمونه ارائه نموده اند که بر اساس این مدل برای جامعه آماری در حدود ۷۵۰ نفریک نمونه آماری ۳۸۲ تالی مناسب میباشد. لذا در این تحقیق با توجه به اینکه جامعه آماری مورد مطالعه از گروههای ناسازگاری که در بافت اصلی پژوهش با یکدیگر مرتبط و مناسب هستند، تشکیل شده است، لذا کل جامعه آماری به طبقات مختلف تقسیم یتدی شده و سپس نمونه گیری تصادفی در داخل هر طبقه انجام شده است. در مجموع یک نمونه ۳۸۵ تالی انتخاب شده و شمار اعضای هر گروه نمونه بصورت غیر متناسب با حجم آن در کل جامعه آماری^۳ تعیین شده است زیرا حجم کل جامعه آماری و سهم هر گروه در آن مشخص نبوده است. سپس ابتدا به صورت مطالعات اولیه مناطق مرکز این فعالیت هاشناسایی شده و پس از تهیه و تنظیم پرسشنامه، به این مناطق مراجعه کرده با افراد شاغل در این فعالیت ها مصاحبه شده و اطلاعات لازم جمع آوری گردیده است. مراحل تحقیق مشتمل بر مطالعات کتابخانه ای، جمع آوری آمار و اطلاعات از منابع اولیه و ثانویه و تجزیه و تحلیل این آمار می باشد. دوره زمانی تحقیق سال ۱۳۸۱ می باشد.

۳. تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از نمونه گیری مشاغل بخش غیر رسمی در سطح شهر مشهد

بر طبق مطالعات^۴ و شواهد موجود می توان گفت مشاغل بخش غیر رسمی به خصوص در بعد دست فروشی و کارخانگی بیشتر در شهر های بزرگ متتمرکز شده و در شهر های کوچک و کم جمعیت از آنها خبری نیست یا این که در حد بسیاری پایینی می باشد. بر حسب آمار و اطلاعات به دست آمده از ستاد رفع سد معبر برآورده شود در حدود ۱۰۰۰۰۰ نفر به صورتهای مختلف در سطح شهر مشهد به فروشنده گردی می پردازند و تشکیل ۱۰ هزار پرونده تخلف و جمع آوری حدود ۵۰۰۰ بساطی در سال ۷۸ و همچنین شناسایی ۱۶۰۰ نفر دوره گرد جدید فقط در ۱۶ روز اول خرداد ۷۹ این آمار را تایید می کند. وضعیت مهاجرت در طی ۱۰ سال گذشته (۷۵-۶۵) نیز نشان می دهد که در حدود ۳۴۳۰۰۰ مهاجر وارد مشهد شده اند. به منظور بررسی تنوع و ویژگیهای این گونه مشاغل اقدام به تنظیم پرسش نامه و

۱. سکاران، ۱۳۸۰، ص ۳۳۴. ۲. سکاران، ۱۳۸۰، ص ۳۳۳.

۳. سکاران، ۱۳۸۰

۴. سپهری، ۱۳۷۲؛ Ricardo A. Layos, 1995-C. Williams, 1998

تمکیل آن از طریق مصاحبه حضوری با نمونه‌ای از این مشاغل در سطح شهر مشهد گردید. با یک بررسی اولیه مراکز تجمع و تمرکز در میادین و خیابانهای اصلی و مبادی ورودی و خروجی و حومه شهر شناسایی شد و نهایتاً تعداد ۳۸۵ نمونه مورد مصاحبه قرار گرفتند.

جدول (۱) فراوانی افراد در مشاغل مختلف و متوسط ساعت کار در هر گروه شغلی و متوسط درآمد

ردیف	نوع اشتغال	فراوانی	ساعت کار متوسط	متوسط درآمد (ریال در روز)	ن
۱	فروشنده‌گی (لوازم خانگی، سیگار، میوه...)	۱۸۷	۹	۱۶۳۰۰	۱۸
۲	هنری (گل‌سازی، مرغ‌اریدباری، مکرمه‌بافی، نقاشی...)	۳۲	۶	۲۲۰۰۰	۳۰
۳	خیاطی (زیگزاگ دوز، تولید پوشک، برش کار و...)	۲۳	۶	۱۸۰۰۰	۲۰
۴	کارآموز (خیاطی، موسیقی، ...)	۵	۷	۳۷۴۰۰	۳
۵	تدریس خصوصی	۲	۶	۲۱۵۰۰	۱
۶	چرخ کار	۵	۱۰	۱۶۴۰۰	۳
۷	بافندگی (قالی، پوشک و...)	۸	۳	۱۷۳۰۰	۸
۸	فال‌گیری	۳	۷	۱۱۷۰۰	۱
۹	کارگر ساختمان	۵	۸	۱۶۲۰۰	-
۱۰	خدمتکار (متزل، نظافتچی...)	۶	۶	۱۰۲۰۰	۶
۱۱	بنا (بنا، گچ کار، تزیینات و...)	۸	۸	۳۲۴۰۰	-
۱۲	ترزیقات	۲	-	۷۵۰۰	۲
۱۳	بسته بندی و پاک کردن (حبوبات و زعفران)	۶	۷	۵۰۰۰	۵
۱۴	باسکولی	۳	۱۱	۴۵۰۰	-
۱۵	تعمیرات (کیف و کفش و ساعت و...)	۲۳	۱۰	۱۰۰۰۰	۱
۱۶	تولیدی (مواد غذایی، عروسک و لباس و...)	۵	۶	۱۹۵۰۰	۴
۱۷	مسافر کش	۱۰	۱۰	۳۳۵۰۰	-
۱۸	وانت بار (میوه فروش و بیزار و حمل بار)	۶	۱۳	۲۷۲۰۰	-
۱۹	آرایش گری	۶	۶	۶۰۳۰۰	۶
۲۰	دلال ارز	۶	۸	۳۳۷۰۰	-
۲۱	دلال کارگر	۶	۹	۱۵۸۰۰	-
۲۲	مشاغلی که از هر کدام یک نفر مورد مصاحبه قرار گرفته اند	۹	-	-	۲

منبع: استخراج شده از پرسش نامه‌ها

پس از تکمیل پرسش نامه ها، کار آماری لازم با استفاده از نرم افزار FoxPro انجام شده که نتایج به دست آمده در جداولی تنظیم شده است.

در جدول شماره ۱ ترکیب افراد از حیث نوع فعالیت آورده شده است. در این جدول بیش از ۹۰ نوع فعالیت در ۲۲ گروه تقریباً همگن تقسیم بندی شده اند. در این بین سهم فروشنده‌گان خیابانی در حدود ۵۱٪ این مشاغل را تشکیل می‌دهد. در واقع این نوع شغل از راحت ترین مشاغل است و به حداقل سرمایه و تخصص نیاز دارد. به گونه‌ای که حتی کودکان بی سواد نیز می‌توانند از عهده آن برآیند.

کارهای هنری، خیاطی و کارآموز آرایش گری و بافتگی در حدود ۱۸٪ مشاغل را تشکیل می‌دهند.

بخش عمده آنان یعنی در حدود ۹۰٪ رازنان تشکیل می‌دهند. از آن‌جا که این گونه مشاغل به دلیل ماهیتشان احتیاج به تخصص خاصی دارند که زمینه آن نیز داشتن سواد است، از افراد کاملاً بی سواد در این حرفه خبری نیست و تقریباً همه آن را، یعنی در حدود ۹۶٪، افراد با سواد تشکیل می‌دهند. این نوع فعالیتها در مقایسه با فروشنده‌گی دوره گرد و دیگر مشاغل احتیاج به مکانی خاص و سرمایه‌ای نسبتاً قابل توجه و مهارتی خوب دارد. اما از نظر زمانی در هر موقع از شبانه روز قابل اجرا می‌باشند. شاید به همین دلیل باشد که بیشتر زنان خانه دار جذب این حرفه می‌شوند. مضافاً این که شرایط اجتماعی، فرهنگی و مذهبی کار در بیرون از منزل به صورت غیر مشکل و نامنظم و صرفاً به صورت دوره گردی را برای زنان ناپسند می‌دارد.

جدول شماره (۳) نیز نشان می‌دهد که در حدود ۸۴٪ زنان در مشاغل دارای جا و مکان ثابت و مشخصی به خصوص در منازل خودشان به تولید و ارائه خدمات مشغول هستند و از پرداختن به فعالیتهای که مستلزم حضور در سطح شهر است؛ هرچند دارای درآمد بالایی باشد پرهیز می‌کنند. البته لازم به یادآوری است که مشاغل بانوان از حیث درآمد نیز مناسب است و در حدی بالاتر از میانگین درآمدها قرار دارد، یعنی در حدود ۲۵۰۰۰ ریال در هر روز. در بین مشاغل زنان آرایشگری بیشترین درآمد را دارد و بافتگی دارای کمترین درآمد است و کارآموز بعد از آرایش گر قرار دارد. این نشان می‌دهد که هر قدر مهارت و تخصص آنها بیشتر باشد، می‌توانند به سطح بالاتری از درآمد دست یابند.

بخش اعظم مشاغل گروههای ۲۲ گانه را مردان که در حدود ۷۰٪ سهم دارند تشکیل می‌دهند. مشاغل سخت و طاقت فرسا با ساعات طولانی کار و حرکت مستمر و دائم در سطح شهر مشهد از قبیل فروشنده‌گی، کارگر ساختمانی، تعمیرات، مسافرکشی، حمل بار و دلالی ارز و کالا برگ، که جهت فرار از دست ماموران شهرداری مرتبأ در حرکتند و در عین حالی که بعضی از اینها مانند فروشنده‌گی میوه و

تعمیرات، سرمایه نسبتاً زیادی را لازم دارد، ضبط کالاهای و لوازم از طرف ماموران شهرداری هزینه بالایی را به آنها تحمیل کرده، درآمد خالص اندکی را برای آنها ایجاد می کند. اما در عین حال بعضی از این مشاغل که به دلیل نداشتن ابزار و لوازم دست و پاگیر از انعطاف پیشتری برخوردارند و نیز به دلیل ماهیت حرفه‌ی آنها، تخصص و مهارت زیادی در آنها لازم است، درآمد بالایی ایجاد می کنند، مانند دلالان ارز و کالا برگ، که کلیه آنها از سطح سواد خوبی برخوردارند. در حالی که این وضعیت در دیگر مشاغل مردان بر عکس است. به طوری که بی سوادی و کم سوادی در فروشندگی که قسمت اعظم آن مختص مردان است در حدود ۹۰٪ می باشد و کلا ۷۱٪ بی سوادان در این شغل جای گرفته اند. در بین مشاغل مردان، دلالی ارز و مسافرکشی و بنایی و حمل بار با وانت درآمدی بالاتر از میانگین عاید می کنند. در حالی که دیگر مشاغل درآمدی زیر میانگین دارند. حداقل درآمد نیز در شغل توزین با باسکول به دست می آید.

جدول (۲) فراوانی افراد از نظر سطح سواد در مشاغل مختلف

شغل - مقاطع تحصیلی	فراوانی	خواندن و نوشتن سواد	زیردبلم	دبلم و فوق دبلم	لیسانس
فروشنده	۶۱	۲۱	۹۴	۱۰	۱
هنرمند	-	-	۱۰	۲۱	۱
خیاط	-	۲	۱۱	۱۰	-
کارآموز	-	-	۱	۴	-
تدریس خصوصی	-	-	-	-	۲
چرخکار	-	-	۳	۲	-
بافندگی	۲	۱	۱	۴	-
فالگیر	۲	-	۱	-	-
کارگر ساختمان	۱	-	۲	۲	-
خدمتکار	۳	-	۳	-	-
بنا	-	۱	۷	-	-
تزریقات	-	-	۱	۱	-
بسه بندی و پاک کردن	۲	-	۱	۳	۳
باسکولی	۲	۲	۱۲	۱	-
تعمیرات	۸	-	۱	۱	-
تولیدی	۳	-	۴	۶	-
مسافرکش	-	۲	۴	-	-
وانت بار	-	-	۱	۵	-
آرایش گر	-	-	۲	۳	-
دلال ارز	-	-	-	۲	۱
دلال کالا برگ	-	-	-	-	-

منبع: استخراج شده از پرسش نامه ها

جدول شماره (۵) ترکیب افراد مورد مصاحبه را از نظر سطح سواد نشان می دهد. بر طبق اطلاعات مندرج در جدول می توان گفت حدود ۲۴٪ افراد کاملاً بی سوادند، در حدود ۵۵٪ سوادی پایینتر از دیپلم دارند که در گروه کم سوادان جامی گیرند. (اکثریت غالب آنها امردان تشکیل می دهند) در حالی که فقط ۲۱٪ افراد دارای سوادی قابل قبولند. بررسی وضعیت سواد که خودنشان دهنده سطح تخصص و مهارت شاغلان در این بخش است، نشان می دهد که این گونه مشاغل نه تنها در کوتاه مدت بلکه در میان مدت نیز قابل حذف و جذب در بخش رسمی اقتصاد که تخصص و مهارت و سواد بالا از ضروریات آن می باشد نیست و کوشش در این زمینه تنها به صرف هزینه های هنگفت و تنشهای اجتماعی و فشار بیشتر بر بیکاری منجر می شود. سایر مشاغل که ذکر نشده اند در گروه زیر دیپلم قرار دارند.

اصل‌اولاً یکی از دلایل هجوم افراد بی سواد و غیر ماهر به بخش غیر رسمی، عدم امکان جذب این افراد در این بخش رسمی و مدرن است. بررسی وضعیت سنی افراد شاغل نیز موید این نتیجه است. در جدول (۴) ترکیب افراد از لحاظ سنی و وضع مهاجرت آمده است. اطلاعات جدول نشان می دهد که حدود ۶۷٪ افراد شاغل در بخش غیر رسمی بالاتر از ۳۰ سال سن دارند که امکان کسب سواد، تخصص و به دنبال آن به دست آوردن شغل در بخش رسمی اقتصاد برای آنها بسیار مشکل است. به خصوص این که این افراد به طور متوسط حدود ۷ سال است که در این شغل مشغول به کارند و این نشانگر ناتوانی این افراد در تطبیق با شرایط رشد و توسعه اقتصادی و جذب در بخش رسمی است.

از کل افراد شاغل مورد مصاحبه واقع شده حدود ۵۸٪ مهاجرانی بوده اند که از شهرها، روستاهای آبادیهای استان و حتی از استانهای دیگر کشور به مشهد آمده و در این بخش جذب شده اند. در واقع جمعیت فعال و آماده به کاری که در روستاهای شهرهای کوچک قادر به جذب در بخش رسمی نیستند، یا در همان مناطق جذب فعالیتهای غیر رسمی متنوع از قبیل دست فروشی و دوره گردی، تولیدات خانگی، قاچاق کالاهای با مصرف قانونی، قاچاق مواد مخدر و... می شوند یا به شهرهای بزرگ مهاجرت می کنند و در این شهرها در فعالیتهای نامنظم و دور از چشم دولت مشغول به کار می شوند. از این دید می توان گفت تا زمانی که انگیزه های مهاجر فرستی در مناطق مختلف استان از بین نرود، منبع مهمی برای تغذیه اشتغال در بخش غیر رسمی وجود دارد. به ویژه این که جاذبه های متعدد مناطق مهاجر پذیر روز به روز بزی شدت آن می افزاید. به عنوان مثال از اطلاعات به دست آمده در مراجعه و مصاحبه حضوری با مسؤولان شهرستان گناهک مشخص شد که این شهر در دهه گذشته رشد منفی جمعیت داشته است، به عبارت دیگر این شهرستان به دلایلی از جمله ناتوانی بخش کشاورزی در ایجاد اشتغال جدید، عدم سرمایه گذاری در

بخش صنعت و خدمات هر ساله درصد بیشتری از مابالتفاوت ترخ زاد و ولدو مرگ و میر را، که نیروی بیکار می باشند، به شهر های مختلف که امکان جذب دارند می فرستند. از قبیل این شهرستان در استان خراسان زیاد است. در رابطه با مهاجرت باید این نکته را در نظر داشت که افراد زیر ۳۰ سال هم اکثریت آنها فرزندان مهاجران سالهای قبل هستند که خود نیز مهاجر محسوب می شوند. هر چند که چون محل تولدشان مشهد بوده است بومی در نظر گرفته شده اند.

در جدول شماره (۳) مکان استقرار و فعالیت نمونه های مورد مصاحبه مشخص شده است. به طور کلی ۷۲٪ از فعالان این بخش در مکانهای مختلف سطح شهر پخش شده اند: میادین، خیابانها و پارکها که در این بین میادین اصلی شهر با تمرکز ۳۱٪ بیشترین سهم را دارد. قسمت عمدهٔ مشاغل در این مکان فروشنده‌گان خیابانی هستند. در حدود ۲۸٪ از فعالان دارای مکان ثابت می باشند مانند منازل شخصی که قسمت عمدهٔ این فعالان را زنان تشکیل می دهند، در واقع منازل هم محل کار است و هم محل استراحت که این باعث می شود هزینهٔ اجاره و زمین و ساختمن است، برخی از این مشاغل مانند میوه فروشان دارای وانت بار، نیز بدون هزینهٔ اجاره و زمین و ساختمن است، سایرها معمولاً به صورت روزانه مبلغی را به شهرداری می پردازند، در غیر این صورت وسایل و ابزار آنها همراه با کالاهایشان از طرف ماموران شهرداری ضبط می شود.

جدول (۳) فراوانی افراد در مشاغل مختلف و متوسط ساعات کار در هر گروه شغلی و متوسط درآمد

ردیف	هزار کار	فرماده	زن
۱	منازل		۸۶
۲	میادین (شهرداری، حرم، آب، برق، آزادی، تقی آباد و پنجه راه و ...)	۹۰	۱۰
۳	خیابانها (آزادشهر، قاسم آباد، امام خمینی، دانشگاه، شهرک مجتبی و ...)	۱۱۵	-
۴	بازارها (طبرسی، عبدالالمطلب، ۱۰۰ متری، پیروزی، امام خمینی)	۳۵	۳
۵	به صورت سیار در سطح شهر	۵۴	۳
۶	پارک ملت و پارک وکیل آباد	۲۰	-
۷	بازارهای روز	۱۷	۲
۸	سه راهها و چهار راهها (زنده، کوکا، میدان بار، گاز و ...)	۸	-
۹	کارگاه شخصی	۱۲	۴
۱۰	پاسارها	۱۰	۳
		۴	

منبع: استخراج شده از پژوهش‌نامه‌ها

متوسط درآمد مشاغل مورد مصاحبه واقع شده در حدود ۲۲,۰۰۰ ریال در هر روز است که با توجه به سطح سواد، تخصص و مهارت، سرمایه و ابزار به کار گرفته شده مبلغ قابل توجهی است (جدول شماره ۱). خصوصاً این که افراد در اظهار درآمدشان به صورت واقعی اکراه دارند. در این بین مشاغلی که به تخصصی خاص نیاز دارند یا افراد با سواد در آن متوجه شوند، مانند کارآموز خیاطی و موسیقی، تدریس خصوصی و بنایی و دلالی ارز، مسافرکشی و آرایش گری از درآمد بالاتری برخوردارند (بالاترین مورد آرایش گری با ۶,۰۰۰ ریال در روز است). در حالیکه مشاغلی که به مهارت و سواد کمی احتیاج دارند درآمدی زیر میانگین دارند (کمترین مقدار باسکولی با ۴۵۰ ریال در هر روز). هر چند که این درآمد و شرایط کاری آن نسبت به مشاغل رسمی شهری آن چنان جذابیتی برخوردار نیست، باید این نکته را در نظر داشت که افراد مشاغل در این بخش وضعیت خود را با سطح درآمد و زندگی در روستا و شهرهای کوچک و دیگر افرادی که در گروه فرهنگی، اجتماعی و طبقاتی آنها قرار دارند، مقایسه می کنند که از این جهت اینها وضعیت مناسبی دارند.

در رابطه با این سؤال که آیا آنها خودشان را بیکار قلمداد می کنند یا نه، حدود ۴۲٪ به این سوال پاسخ مثبت دادند و دلایل آنها عمدتاً عبارت بوده است از: منظم نبودن ساعات و روزها و ماههای کاری و درآمد آن، کم بودن درآمد، بی ثباتی و عدم اطمینان به تداوم کار و شأن پایین اجتماعی و اقتصادی این گونه کارها. به همین دلیل اینها در مجموع افراد جویای کار تلقی و جزو بیکاران محسوب می شوند. به نظر می رسد اگر بتوان نظمی در کار و درآمد آنها ایجاد کرد و شغل آنها را دائمی کرد این تفکر از بین برود و اینها نیز مانند بقیه خود را بیکار ندانند.

در پاسخ به سؤال فوق ۵۸٪ نیز فعالیت خودشان را کار قلمداد کرده اند و خودشان را از جرگه بیکاران خارج می دانند. دلیل اصلی این امر را چنین بیان می کنند: ما در هر روز چند ساعت مشغول به یک کار اقتصادی هستیم و درآمدی کسب می کنیم، مانند دیگر مشاغل که می توانیم با آن خرج خودمان را تامین کنیم. در نظر این عده وجود درآمد نشانه این است که دارای کار و حرفه اند، حتی اگر این درآمد در ماه یا فصل به خصوصی از سال کسب شود، مانند: پاک کردن و بسته بندی زعفران که فقط دو ماه در سال وجود دارد. در واقع می توان گفت مفهوم کار در نزد این اشخاص هر عمل مجازی است که به کسب درآمد منجر شود. حال چه در کارگاه و به عنوان کارگر، چه در خانه و به صورت خود استغالی و فامیلی و خواه در سطح خیابانها و معابر و میادین شهر. این نتیجه به عنوان مبنای برای تجدیدنظر در تعریف کار در نزد نهادها و سازمانهای متولی امر اشتغال می تواند مورد استفاده قرار گیرد.

جدول (۴) فراوانی افراد در مشاغل مختلف و متوسط ساعات کار در هر گروه شغلی و متوسط درآمد

ردیف	گروه سنی	درصد از کل	تعداد افراد بومی	فرافوانی	درصد افراد بومی
۱	کمتر و مساوی ۲۰ سال	%۸	۲۸	۱۸	%۶۴
۲	بین ۲۰ و ۳۰ سال	%۲۵	۹۳	۴۷	%۵۰
۳	بین ۳۰ و ۴۰ سال	%۲۹	۱۰۷	۴۳	%۴۰
۴	بین ۴۰ و ۵۰ سال	%۱۶	۵۸	۲۴	%۲۹
۵	بیشتر از ۵۰ سال	%۲۲	۷۹	۲۳	%۲۹

* حداقل سن ۱۲ ساله و حداکثر سن ۹۰ سال بوده است

منبع: استخراج شده از پرشستنامه ها

در حدود ۶۵٪ افراد تمایل خود را به داشتن یک شغل منظم در بخش رسمی اقتصاد و تحت کنترل یک سازمان دولتی یا خصوصی ابراز داشته و دلایل علاقه آنها به مشاغل رسمی عمدهاً عبارت است از: داشتن درآمد ثابت، وجود مزایای بیمه و بازنیستگی، شرایط سخت کار فعلی و اعتبار اجتماعی مشاغل رسمی، که البته دلیل اول و دوم از معقولیت بیشتری برخوردار بوده است. در حدود ۳۵٪ بقیه افراد هم که از شغل خودشان راضی بوده اند عنوان می کنند که آزادی از نظر زمان و مکان کاری، مهمترین مسأله در احساس رضایت از شغلشان است و در عین حال به دلیل بی سوادی و نداشتن تخصص لازم نیز از یافتن شغل مناسب نامید شده و به وضعیت موجود راضی اند. مضارفاً این که از وضعیت درآمدی نسبتاً خوبی برخوردارند.

جدول (۵) ترکیب افراد از نظر سطح سواد

ردیف	مقطع تحصیلی	فرافوانی	درصد
۱	بی سواد	۸۶	۲۴
۲	خواندن و نوشن	۱۵	۴
۳	سواد نهضت	۱۶	۴,۴
۴	پایین تر از دیپلم	۱۷۰	۴۶,۵
۵	دیپلم و فوق دیپلم	۷۲	۱۹,۷
۶	لیسانس	۶	۱,۴

منبع: استخراج شده از پرشستنامه ها

در رابطه با آخرین سؤال یعنی تشکیل صنف و اتحادیه، ۶۱٪ تمايل خود را به ایجاد صنف و اتحادیه و نظم بخشیدن به فعالیت هایشان را ابراز کردند، زیرا به نظر آنها با تشکیل اتحادیه های شغلی می توان از حمایتهای صنف و دولت و دیگر نهادها و سازمانها برخوردار شد و محدودیت ها و موانع شهرداری نیز به حداقل ممکن می رسد. به علاوه اتحادیه ها می توانند با منظم کردن ساعات و مکان کاری، تعیین قیمت مناسب برای همگان و ایجاد امنیت شغلی، نقش موثری را در حمایت و پشتیبانی از آنها ایفا کنند. ۷۹٪ از این افراد، اتحادیه ها و اصناف با کنترل و نظارت دولتی و به صورت تعاونی با کمک خود اعضارا پیشنهاد می کنند. تمايل ۱۲٪ به اتحادیه های با کنترل و مدیریت بخش خصوصی، نشانه ناتوانی بخش خصوصی در حل مشکلاتشان از نظر آنهاست. ۳۹٪ بقیه نیز به این دلیل که ایجاد اتحادیه های شغلی مخارج اضافه ای را بر دوش آنها تحمیل خواهد کرد و آزادی فعالیت آنها را محدود خواهد کرد، تمايلی به شرکت در این گونه تشکیلها ندارند، به علاوه به عقیده آنها مقررات و محدودیتهای اتحادیه ها و اصناف مزید بر علت شده و مشکلات آنها و محدودیتها بیشتر خواهد کرد. به ویژه این که تجربه در مورد مشاغل دارای مجوز ثابت کرده که اعضا متعدد و پراکنده این اتحادیه ها نقشی در تعیین هیأت مدیره، مدیر عامل و تصمیم گیرندگان اتحادیه ندارند و کمتر متفاوت آنها مورد توجه قرار می گیرد. لازم به ذکر است افرادی که تمايل به تشکیل اتحادیه دارند نیز به این نکته و حل آن اذعان کرده اند.

۴. نتیجه گیری و پیشنهادها

نتایج حاصل از این تحقیق را می توان در چهار مورد کلی زیر خلاصه کرد:

- ۱ - عمدہ شاغلان در این بخش در گروههای سنی بالا متتمرکز شده اند (۶۷٪ بالای ۳۰ سال سن و ۴۰ سال سن می باشند).
- ۲ - اکثر قریب به اتفاق شاغلان در این بخش یا بی سوادند (۲۴٪) و یا از سواد بسیار اندکی برخوردارند (۷۹٪).
- ۳ - اکثر شاغلان این فعالیتها تخصص و مهارت کافی برای پرداختن به مشاغل دیگر را ندارند.
- ۴ - عمدہ شاغلان در این بخش به خصوص افراد بالای ۴۰ سال سن افرادی هستند که از مناطق دیگر به شهر مشهد مهاجرت کرده اند (حدود ۶۱٪ افراد غیر بومی هستند).

با توجه به نتایج حاصله، امکان برخورد فیزیکی و حذف این مشاغل و جذب آنها در فعالیتهای بخش رسمی اقتصاد که به نیروی انسانی با سواد و ماهر در سن مناسب نیازمند است، وجود ندارد. به عبارتی

دیگر شرایط فعلی یک جزء جدایی ناپذیر از چهره اقتصاد استان و اجتناب ناپذیر است و حذف فیزیکی آن نه تنها میسر نیست بلکه فشارهای اقتصادی- سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای را نیز به دنبال خواهد داشت. تجربه دیگر کشورها نیز نشان داده است که آنها با این پدیده به گونه‌ای مسالمت آمیز مواجه شده‌اند و در جهت تقویت و حمایت آن اقدام کرده‌اند و با قانونمند کردن، آن را به سمت رسمی شدن سوق داده‌اند و تا حدودی فشارهای مازاد عرضه نیروی کار را از این طریق خشی نموده‌اند. لذا با توجه به نتایج حاصله دولت باید در راستای رسیدن به اهداف سیاست‌گذاری، مالیاتی، رعایت استانداردها، تأمین اجتماعی و غیره و کاهش عوارض منفی آن، این بخش را به شکلی مطلوب سازمان دهی کند.

منابع و مأخذ:

- ۱- اعظم بیگی، علی، جایگاه بخش غیررسمی در ایران، مجله برنامه و بودجه، سال دوم، شماره‌های ۱۹ و ۲۰، ۱۳۷۶
- ۲- امیر احمدی، بهرام، (۱۳۷۲). فعالیت اقتصادی خانوار. گزیده مطالب آماری، دوره ۹ شماره ۳۴
- ۳- بابا حیدری، ساغر، (۱۳۸۰). بررسی اندازه و عوامل موثر بر اشتغال در بخش غیررسمی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد
- ۴- جمشیدی، رمضان، (۱۳۷۸). شناسایی، طبقه‌بندی و اهمیت اقتصاد غیررسمی در ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۲
- ۵- جمعه‌پور، محمود، (۱۳۸۰). مشاغل غیررسمی به عنوان یک مسئله شهری و ابعاد اجتماعی و اقتصادی آن، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۱۵ و ۱۶ سال ۱۳۸۰
- ۶- جی‌توماس و همکاران، ترجمه منوچهر نوربخش و کامران سپهری، اقتصاد غیررسمی، موسسه تحقیقات پولی و بانکی، سال ۱۳۷۶
- ۷- خورشیدی، غلامحسین، اقتصاد پنهان بخش غیررسمی، مجله تعاون، شماره ۷۰، سال ۱۳۷۶
- ۸- سکاران، اوما، ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی، روش‌های تحقیق در مدیریت، مرکز مدیریت آموزش دولتی، ۱۳۸۰
- ۹- سی‌سیتو، وینچنزو... ترجمه کامران سپهری، اندازه‌گیری اقتصاد پنهان، مجله روند، دوره ۱۴، شماره ۱۲ و ۱۳، ۱۳۷۲

دیگر شرایط فعلی یک جزء جدایی ناپذیر از چهره اقتصاد استان و اجتناب ناپذیر است و حذف فیزیکی آن نه تنها میسر نیست بلکه فشارهای اقتصادی- سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای را نیز به دنبال خواهد داشت. تجربه دیگر کشورها نیز نشان داده است که آنها با این پدیده به گونه‌ای مسالمت آمیز مواجه شده‌اند و در جهت تقویت و حمایت آن اقدام کرده‌اند و با قانونمند کردن، آن را به سمت رسمی شدن سوق داده‌اند و تا حدودی فشارهای مازاد عرضه نیروی کار را از این طریق خشی نموده‌اند. لذا با توجه به نتایج حاصله دولت باید در راستای رسیدن به اهداف سیاست‌گذاری، مالیاتی، رعایت استانداردها، تأمین اجتماعی و غیره و کاهش عوارض منفی آن، این بخش را به شکلی مطلوب سازمان دهی کند.

منابع و مأخذ:

- ۱- اعظم بیگی، علی، جایگاه بخش غیررسمی در ایران، مجله برنامه و بودجه، سال دوم، شماره‌های ۱۹ و ۲۰، ۱۳۷۶
- ۲- امیر احمدی، بهرام، (۱۳۷۲). فعالیت اقتصادی خانوار. گزیده مطالب آماری، دوره ۹ شماره ۳۴
- ۳- بابا حیدری، ساغر، (۱۳۸۰). بررسی اندازه و عوامل موثر بر اشتغال در بخش غیررسمی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد
- ۴- جمشیدی، رمضان، (۱۳۷۸). شناسایی، طبقه‌بندی و اهمیت اقتصاد غیررسمی در ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۲
- ۵- جمعه‌پور، محمود، (۱۳۸۰). مشاغل غیررسمی به عنوان یک مسئله شهری و ابعاد اجتماعی و اقتصادی آن، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۱۵ و ۱۶ سال ۱۳۸۰
- ۶- جی‌توماس و همکاران، ترجمه منوچهر نوربخش و کامران سپهری، اقتصاد غیررسمی، موسسه تحقیقات پولی و بانکی، سال ۱۳۷۶
- ۷- خورشیدی، غلامحسین، اقتصاد پنهان بخش غیررسمی، مجله تعاون، شماره ۷۰، سال ۱۳۷۶
- ۸- سکاران، اوما، ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی، روش‌های تحقیق در مدیریت، مرکز مدیریت آموزش دولتی، ۱۳۸۰
- ۹- سی‌سیتو، وینچنزو... ترجمه کامران سپهری، اندازه‌گیری اقتصاد پنهان، مجله روند، دوره ۱۴، شماره ۱۲ و ۱۳، ۱۳۷۲

www.arizona.edu/~openair/cross/vendtn.html

7 - John Cross, 1995 "Formalizing the Informal Economy: Street Vendors in Mexico City," American Sociological Association. Washington, D.C.

8 -John Cross, 1996, "Informal Leverage and Informal Subsidies" Office of Graduate Studies and Research, The American University in Cairo.

9- John Cross, 1997a "The Formalization of Street Vending in Mexico City" Informal Cyberspace, Stanford University Press, www.arizona.edu/~openair/cross/vendtn.html

10- John Cross, 1997b "Developing the Informal Economy"
www.openair.org/cross/

11- John Cross, 1997c "Measuring Independence and Dependence in the Informal Economy" International Journal of Sociology and Social Planning, Vol 17,

12- Hart, Keit, (1973), " Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana, The Journal of Modern African Studies, Vol. 11, No. 1 (Mar., 1973), pp. 61-89

13- Prabhu Ghate, 1992, "Informal Finance" Asian Development Bank Report

14 - Ray Bromley, 1987a, "The Urban Informal Sector: Why is the Worth Discussing?" World Development, Vol 6

15 ? Ray Bromley, 1987b, "Organization, Regulation and Exploitation in the Urban Informal Sector", World Development, Vol 6

16 - Ricardo. A. Layos, 1995, "Formalizing the Informal Sector: Barriers and Costs" Development and Change, Vol 26, No 1

17 - Yap Lorene, (1976). "Rural-Urban Migration and Urban Underemployment in Brazil,"

Journal of Development Economics, No. 3 (Septem- ber 1976): 227-43